

שיר החתנים לר' יהודה הלוי

(החזרת אבידה לבעליה)

יהודה רצהבי

יהדות תימן נודעת בתרומתה הגדולה לתרבות ישראל. יותר משיצרה שימרה נכס־רוח רבים ונכבדים מתקופת ימי הביניים: בפיוט ובשירה, במדרש ובהלכה. דביקות יהודי תימן בתורת ישראל סחפה סופרים ומעתיקים להרבות בהעתקות של ספרים וחיבורים, שנתגלגלו אליהם ממרכזי הרוח בבבל ובספרד. מצד אחר, המחסור בבתי־דפוס גרם לייקור הספר ונדירותו. כל כתב־יד שהועתק עלה לבעליו בדמים מרובים. כתוצאה מכך נהגו בו הקוראים זהירות מרובה. משך קיומו של ספר בגולת תימן, הן כתב יד והן דפוס, ארך מאות שנים ושימש אבות ובנים וצאצאים. מכאן הסבר על שום מה נשתמרו בתימן ספרים, קונטרסים ודפים של חיבורים, שבקהילות אחרות לא נותר מהם שריד ופליט.

שירת ספרד כבשה את יהדות תימן והיא דחקה את הפיוט הבבלי שתקע יתד במחזוריהם. בידי המעתיקים בתימן מצויים היו הדיואנים של גדולי שירת־ספרד, ומתוכם העתיקו מאות שירים ופיוטים לצורכי תפילתם וזמרתם. בזכות עבודתם של מעתיקים אלה נשתמרו לנו הדיואנים של ר' יהודה הלוי, משה בן עזרא ואברהם בן עזרא וכן חשיבות שלימות של שירים ספרדיים אחרים, שלא נודעו ממקור אחר.

עד שלא העמידו יהודי תימן משוררים משלהם שימשו אותם יצירות משוררי ספרד. מהם נטלו סליחות לתפילות ימים נוראים ומהם שאלו זמירות למועדים ולשמחת חתנים. שירת־תימן שפרחה במאות הטי"ו־י"ז לא דחתה לחלוטין את היצירה הספרדית. בפזמוני חתנים נשתקעו שירי־צְעֵדָה (זְפָאת) לליווי חתן וכלה המושרים עד היום. הקדושה הנסוכה על הפיוט, שנועד לתפילה בבית־הכנסת, גרמה לתעופה הפוכה: הפיוט הספרדי שימר, בזכות גדלותו, על מעמדו במחזורם של בני תימן, והפיטנות התימנית החדשה נדחתה מפניו.

בשירי החול לא ציינו משוררי ספרד את שמותיהם, לא במפורש, לא באקרוסטיכון ואף לא ברמז כלשהו. בעלותם על השירים נקבעה בידי הסופרים, שהסתמכו על מסורת הדורות. וכיון שהדיואנים לא הקיפו כל יצירותיהם של המשוררים, טבעי הדבר שיִשרו שירים ממעגל יצירתו של המשורר וישתקעו בקבצי־שירים כלליים כיצירות אלמוניות. על יצירה אחת של ר' יהודה הלוי, שנעקרה מרשותו ונתגלגלה לאוצר שירתם של בני תימן, אדון בשימה זו.

בשנת 1932 פירסם חוקר זמרת ישראל א"צ אידלזון אנתולוגיה ראשונה לשירי-תימן. במהדורתו כלל שיר חתנים קצר ונאה שפתיחתו 'את יונה יפת עינים'¹, כיצירה אלמונית. עד כה היה השיר מוחזק כשיר תימני משום שהגיע אלינו מדיואנים תימניים. אולם יש להוציאו מחזקה זו בתוקף הראיות הבאות:

ר' יהודה הלוי היה איש "רעים נעים הליכות ורבים ביקשו חברתו. כיון שהיה מעורב עם הבריות הרבה לחבר פזמונים לרעים, שנשאו נשים מזה, וקינות ליקירים שהלכו לעולמם מזה. שעל כן עשירים הזיכרים של ידידות, חתונה וקינות ביצירתו יותר מאשר ביצירת אחרים. בזמירות-חתנים שחיבר מצינו שנים, שפתיחתם דומה לפתיחת השיר שלפנינו: 'את עפרה צביית ארמון' ו'את בין עצי עדן הדס פורח'. אף רמתו השירית מעידה על מחברו.

השיר מצויין בסממנים המאפיינים את השירה הספרדית: בדימויים (אורה כפול מאור החמה) ובחילון מטבעות קודש (שני שדיה – מחנים).

ברם, הראיה המכרעת היא זו: מנהגם של מעתיקים לטול חטיבת שירים מכל משורר ולהעתיקם, כסדרם במקור, שהיה לנגד עיניהם. וכשקבוצת שירים של מחבר אחד כוללת שיר שהבעלות עליו מוטלת בספק, יכולים ללמד עליו השירים שלפניו ושלאחוריו. אם אלה נתחברו בוודאות בידי אותו משורר, הרי שגם השיר המסופק יצא מעטו. לגבי השיר 'את יונה יפת עינים' חלה ראייה זו בארבעה מקורות, שהועתקו בתקופות שונות. שלושה ברשות ספריית המוזיאון הבריטי בלונדון, והרביעי ראה אור בדפוס-צילום. להלן פירוטם:

א. במחזור, שהועתק בשנת 1732², באו לפני השיר ארבעה שירים משל יהודה הלוי³ אחריו תשעה שירים, ששמונה מהם ליהודה הלוי⁴.

ב. במחזור אחר, ללא תאריך העתקה⁵, קדמו לשיר שלושה משירי ריה"ל⁶ ואחריו חמישה משל יהודה הלוי⁷.

1. שירי תימן, עמ' 298 מס' 289.

2. סימנו 2717. 02.

3. יפרח חתן, ליהודים היתה, עיני כל ישראל, יונה על אפיקי מים.

4. בתולות על שירתן, בן פורת יפה עין, חרידי לב הדחתים, פעמון זהב ורמון, את עפרה צביית

ארמון, צאינה בנות נוא אמון, ערכו כיום רעיוני, דורשי תורה יתהלו.

5. סימנו 2418. 02.

6. יפרח חתן, ליהודים היתה, יונה על אפיקי מים.

7. עיני כל ישראל, נטה אל בית, את בין עצי עדן, יונת רחוקים נגני, לבבי אליכם.

ג. בתכלאל קדמונים⁸ קדמו לשיר שניים משירי ריה"ל⁹ ואחריו ארבעה משלו¹⁰.

ד. המחזור הרביעי, שהועתק בשנת הת"י (1650)¹¹, קבועה בו כתובת המפרשת שהשיר הוא ליהודה הלוי: 'לענין חתנים. ליהודה הלוי ז"ל. לבד מאחד'¹² הרי כל השירים הם של יהודה הלוי בנדאי.¹³

השיר עצמו הוא שיר חתונה, שנושאו המרכזי הוא יפי הכלה: זוהר פניה ואדמימות לחייה. לא חסרה בו נימת הדת. המשורר מזרז את החתן והכלה להתחזק בדתם ובזכות זו ייענו בתפילתם לגשמים (על פי רמז זה יש להניח ששנת נישואיהם היתה שנת בצורת). בצד יסוד-הדת יש בשיר גם מחילון הקודש. למקום חנית הדוד בין שני שדי הרעיה קורא המשורר 'מחנים' כנגד 'מחנים', שקרא יעקב אבינו לפני מחנות המלאכים. מעין זה הוא הקלמבור המופלא 'תזרע כרמך כלאים', המנוגד כביכול לציווי התורה 'לא תזרע כרמך כלאים'. שיר בעוצמה כזאת ובסממנים חריפים כאלה יכול היה לצאת רק מעטו של ענק-שירה כיהודה הלוי.

תבנית השיר היא דמויית-איזור. הוא כתוב במשקל הספרדי, אך מצויים בו כמה וכמה תריגים, ואין לי הסבר לכך לבד משיבושי מעתיקים¹⁴.

אַתְּ יוֹנָה

אַתְּ יוֹנָה יִפֶּת עֵינַיִם
שְׁמֹשׁ בְּחֻצֵי שָׁמַיִם
מֵה תִּחְזוּ יוֹנָה תִּמְהָ
תֵּאִיר כְּאֹר הַחֲמָה
וּכְעֻמְדָה מִפְּנֵי הַחֲמָה
הַיּוֹם יִהְיֶה יוֹמַיִם

8. דפוס-צילום, ירושלים תשכ"ד.

9. עיני כל ישראל, יונה על אפיקי מים.

10. ארבעה ראשונים המפורטים במחזור א.

11. סימנו 2389.02.

12. ידידים נחמדים, שסימנו ישועה.

13. שלושה שלפני 'את יונה' ותשעה שלאחריו. 'לפלא הרמון' שבא סמוך ל'את יונה' כבר

הוכחתי ב'תרביץ' שנתחבר בידי יהודה הלוי.

14. כמה מהם הגהתי בעצמי מבלי להעיר על כך.

עור דוד וקץ אל תישן

ראה לחיה גנת בשן

תאנה כנרד עם שושן

תזרע כרמך פלאים

נצח שניכם דבקו

ובשם אלהים חזקו

עת אשר אליו תזעקו

קול ה' על המים

קום דוד רדה ודינה

ולקח אמיר ידיה

ושכב בין שני שדיה

כי המקום מחננים

- 2 שמש וכו' — במלוא זהרה.
- 3 מה תחזור וכו' — עדה"כ שיר השירים ז, א.
- 4 תאיר וכו' — נ"א: וכיונתו מי ימצא.
- 5 וכעמדה וכו' — אשר היפהפיה חולקת כבוד לחמה ועומדת מפניה, אז יאירו שתי חמות כאחת ואור היום יהיה כפול.
- 7 וקץ — וקקץ (בהשמטת ה"א הבניין).
- 8 לחיה וכו' — הלחי האדמדם של החשוקה מדומה בשירה הספרדית לגן שושנים.
- 9 כורד עם שושן וכו' — פניה בהירים כעין הורד ואילו לחייה אדומים כדם. נמצא שיש כאן בלאי הכרם. כביכול הדוד עובר על לאו מפורש בתורה (דברים כב, ט).
- 11 דבקו — כלשון הכתוב 'ודבק באשתו' (בראשית ב, כד).
- 12-13 עת אשר וכו' — בזכות תפלתכם יפקוד ה' את הארץ בגשמים.
- קול ה' על המים — תהלים כט, ג.
- 15 רדה — אמור במקרא על גריפת הדבש (שופטים יד, ט).
- 16 אמיר ידיה — זו זרוע היד המשולה לענף דק ורענן.
- המקום מחננים — עדה"כ בראשית לב, ג. השווה 'כמחולת-המחננים' (שיר השירים ז, א).